

Noordnederlandse kunst 1525 - 1580

RIJKS MUSEUM
a m s t e r d a m

Kunst

voor de beeldenstorm

catalogus

Redactie

J. P. Filedt Kok

W. Halsema-Kubes

W. Th. Kloek

Met inleidingen door / with introductions by

B. Dubbe en W. H. Vroom

David Freedberg

J. R. J. van Asperen de Boer, M. Faries en J. P. Filedt Kok

Staatsuitgeverij
's-gravenhage

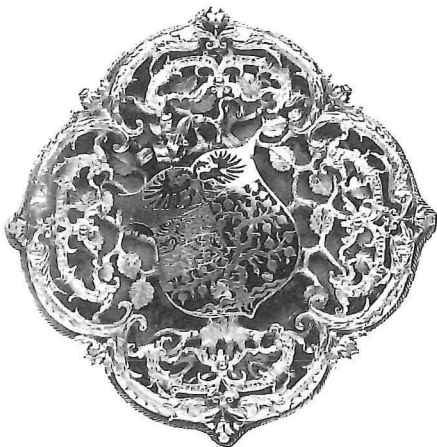
cat. kunst. 1986

De eeuw van de
BEELDENSTORM

In deze indrukwekkende draagtekens, of brodsies, twee uit een serie van vier, manifesteert de renaissance zich voor het eerst in de Noordnederlandse edelsmeedkunst. De grondvorm, een uit bladeren opgebouwde vierpas, is gotisch, maar de toegepaste ornamentiek getuigt van het volledig doordringen van de nieuwe stijl in deze vroege periode. De brodsies werden als onderscheidingsteken gedragen door de stadspijpers (muzikanten) van 's-Hertogenbosch. Deze pijpers speelden een belangrijke rol bij de presentatie van de stad naar buiten toe en het is om die reden, dat aan de voor hen vervaardigde draagtekens zo veel aandacht werd besteed:

Er is geen rekening of betaalpost voor de brodsies bekend. De naam van de goudsmid die een bij als meesterteken voerde kan daardoor helaas niet langs die weg achterhaald worden. Wel verschaften de bronnen ons een idee over de oorspronkelijke kosten van deze voorwerpen. Uit 1530, het jaar waarin gezien het jaartal op de achterzijde van de draagtekens deze waarschijnlijk voor het eerst werden gebruikt, zijn drie overeenkomsten tussen de stad en de stadspijpers bekend. In elk van deze overeenkomsten belooft een van de pijpers het aan hem verstrekte draagteken na de beëindiging van zijn functie aan de stad terug te geven, ofwel de waarde in geld, zijnde 'twintich gouwen gulden', te betalen.¹ Enkele van de inscripties op de achterzijde van de draagtekens hebben stellig betrekking op latere pijpers, die ze gedragen hebben; blijkbaar hebben zij allen steeds verkozen hun onderscheidingstekens terug te geven.

14.1 Zie deel I, afb. 60 in kleur.

Dolfijnen vormden een geliefd motief in de decoratieve kunsten van de Italiaanse renaissance. Op vazen en andere voorwerpen van edelsmeedkunst werden ze veelvuldig toegepast, bijvoorbeeld als oren of poten, maar ook in friezen of anderszins. De gravures van vaatwerk en ornamentale composities, die vanaf de vroege zestiende eeuw in Italië ontstonden, geven vaak dolfinen te zien, evenals dergelijke prenten in Italiaanse stijl die vanaf ca. 1525 ten noorden van de Alpen vervaardigd worden. Op de draagtekens is het dolfinmotief op bijzonder fraaie en inventieve wijze toegepast: de lichamen van de dieren vormen tezamen de contour van het voorwerp, slechts aangevuld door enkele bladornamenten. Ook de behandeling van de bladmotieven dwingt bewondering af. Zo zijn de acanthusbladeren bij de uiteinden van de horens die in de passen zijn geplaatst zo weergegeven, dat ze gebaarde mannenkoppen suggereren. Voor een dergelijke speelse oplossing leverden de ornamentprenten weer vele voorbeelden. Het heraldisch

bepaalde centrale element van het in een boom hangende geëmailleerde schild met het wapen van de stad is op harmonische wijze in het geheel verwerkt.

Gezien het zeer geacheveerde en moderne karakter van de draagtekens lijkt het niet onwaarschijnlijk, dat de goudsmid naar een door een andere kunstenaar geleverd ontwerp heeft gewerkt.
R.J.B.

¹ Zie cat.tent. 's-Hertogenbosch 1985, p. 163.

**15
Utrecht
Fragment van een schoorsteenfries met vier joden, wellicht farizeeërs, ca. 1525
Zandsteen, hoogte 48, breedte 35 cm
Centraal Museum, Utrecht**

Rechter deel ontbreekt; kandelaberornament beschadigd, evenals de hoeken van de steen. Polychromie verloren gegaan.

Herkomst: onbekende Utrechtse kerk; inv. cat. 1928, nr. 1515.

Literatuur: Zwartz 1925, p. 38 met afb.; cat. Utrecht 1928, nr. 1515.

Dit fragment is een vroeg voorbeeld in de Utrechtse beeldhouwkunst van het toepassen van een renaissance-motief, hier een repeterend kandelaberornament op een pilaster. De met elkaar in gesprek zijnde en te hoop gelopen joden of farizeeërs in hun wijde mantels van dikke stof en met hun punthoeden, waar ze als joden aan herkend kunnen worden, zijn nog geheel in laat-gotische stijl gehakt. Het reliëf zal daarom omstreeks 1525 zijn ontstaan. Uit het fragment valt niet op te maken welk bijbels tafereel was afgebeeld. Wel valt uit de vorm en de hoogtemaat van het reliëf af te leiden, dat het een fragment is van een schoorsteenmantel, waarvan de zijanten en het grootste gedeelte van het fries verloren zijn gegaan. De Utrechtse catalogus geeft als herkomst een niet nader aangeduide kerk aan. Het zou dan uit een der bijgebouwen kunnen stammen. De schoorsteen is oorspronkelijk zeker beschilderd geweest.

W.H.-K

15

**16
Noordelijke Nederlanden
Zoutvat, ca. 1525-30
Tin, hoogte 8 cm,
diameter bodem 5,5 cm
Museum Boymans-van Beuningen,
Rotterdam (coll. H.J.E. van Beuningen)**

Herkomst: gevonden in de bodem van Hazerswoude; coll. H.J.E. van Beuningen; inv.nr. OM 150.

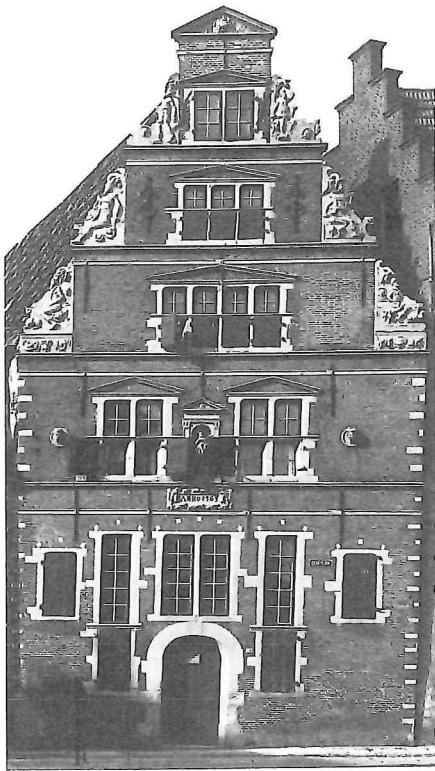
Literatuur: cat.tent. Rotterdam 1954, p. 39, nr. 150.

Het zoutvat is een van de zeldzame vroeg zestiende-eeuwse zoutvaten, waarvan de Noordnederlandse herkomst vast staat doordat het in de bodem bij Hazerswoude is gevonden. Het bestaat uit een rond bakje met schuine en concave wanden. Door middel van een eenkavig scharnier wordt het hoog gewelfde deksel met het bakje verbonden. Op het deksel is een holle, vrij dikke knop geplaatst, waarvan de bovenkant is versierd met puntjes in hoog reliëf. Deze hoge knop heeft tot taak het bakje in geopende toestand voor omvallen te behoeden, aangezien het opengeslagen deksel dan op de knop rust. Gotische zoutvaatjes hebben voor dit doel een leeuwte of knopje op het deksel. Zij hebben meestal een platte of licht gewelfde deksel.¹

¹ Dubbe 1978, fig. 116-28.

16

191a Voorgevel van het St.-Jans Gasthuis te Hoorn, 1563.

beslag genomen als het wordt door de afbeelding van het stadszegel. De omlijsting daarentegen, met haar als het ware door rolwerk ingeklemde levenslustige saterfiguren, heeft een uitgesproken manieristisch karakter, dat direct aansluit bij de in Antwerpen in de jaren veertig tot bloei gekomen stroming. Vooral prenten van Cornelis Floris (1514-75) en Cornelis Bos (ca. 1506-56) droegen sterk bij tot de verbreiding van de Zuidnederlandse rolwerkstijl in de Noordelijke Nederlanden. Bos zelf verbleef in Haarlem gedurende de jaren 1545-47.⁴ Het hoeft dan ook geen verwondering te wekken, dat de nieuwe stijl vrijwel onmiddellijk ingang vond in het Noorden (vgl. cat. 115 en 178). De bodebussen vertonen een pure en krachtige interpretatie van het Zuidnederlandse manierisme, die men eerder in de late jaren veertig kan verwachten dan 24 jaar later, zeker waar het een zo belangrijke opdracht betreft.

Zoals al opgemerkt, kennen we geen ander Noordnederlands zilveren voorwerp, waarin deze stijl op even gedurfde wijze is gehanteerd. De saters vervullen niet de rol van ondergeschikte ornamenten maar zij bepalen de vorm en de contour van het voorwerp, zijn zelf de vorm. In de bouwkunst worden hier wel parallellen voor aangetroffen. De klauwstukken aan de voorgevel van het uit 1563 daterende Sint-Jans-Gasthuis te Hoorn geven een verwante, zij het minder speelse, toepassing van dit gegeven (afb. 191a). Soortgelijke klauwstukken kwamen ook in Amsterdam voor, getuige twee exemplaren die nu bewaard worden op het Gemeentelijk Bureau Monumentenzorg aldaar (afb. 191b). Het is niet bekend welk gebouw zij oorspronkelijk gesierd hebben.⁵

Deze verwantschap met de architectuur en het opvallend moderne karakter van de bodebussen doen de vraag rijzen, of zij misschien niet door de zilversmid zelf maar door een architect of nog een andere kunstenaar ontworpen zijn. Eenzelfde veron-

191b Amsterdam (?), ca. 1560. Twee klauwstukken. Gemeentelijk Bureau Monumentenzorg, Amsterdam.

192

dersteling werd ook geopperd in het geval van de Bossche draagtekens (cat. 14). R.J.B.

¹ Scheltema 1855-85, VI, p. 237; Van Biema 1905-06, I, p. 159, en II, p. 239.

² Citroen 1975, nr. 990.

³ De hier behandelde reeks bodebussen verving in ieder geval een eerdere serie; al in 1542 staat in de Amsterdamse stadsrekeningen een betaling opgetekend aan 'Hendrick Gherijtsz. goudtsmit', 'tersaicke van een van der stede loopbussen, daer die gezworenen loepers mede reizen, gerepareert ende een deels zilver daertoe gedaen'; Scheltema 1855-85, VI, p. 249.

⁴ Juist gedurende deze jaren, namelijk in 1546, verscheen de prent, cat. 121. Zie voor een analyse van de vroege ontwikkeling van de Nederlandse rolwerkstijl: Schéle 1965, p. 39-82.

⁵ Zantkuijl 1973-75, II, p. 128-29, afb. 413, 415. Met dank aan M. Jonker, die mij op de Amsterdamse klauwstukken attendeerde.

Antoni de Borch

Omstreeks 1520- omstreeks 1576

Antoni de Borch, zoon van de Utrechtse geschutten klokkengieter Hendrick Egbertsz. de Borch (gestorven 1534), werd waarschijnlijk omstreeks 1520 geboren. In 1546 vestigde hij zich te Munster als geschut- en klokkengieter. Hij goot daar geschut, klokken, vijzels en onder meer ook een epitaaf voor de deken van de domkerk Rotger Smysinck. Omstreeks 1553 verliet hij de Westfaalse stad, werkte enkele jaren in verschillende plaatsen en vestigde zich ca. 1558 opnieuw in zijn geboortestad Utrecht. Zijn stiefvader Jan Tolhuys was in dat jaar overleden en in 1559 volgde hij Tolhuys op als busmeester van de stad. Hij overleed omstreeks 1576.

B.D.

Gegevens ontleend aan: Koldewij 1981-82.

192

Antoni de Borch

Luiklok, 1547

Brons, diameter 99 cm

Glockenmuseum Gescher, Gescher (B.R.D.) (in bruikleen van het Landesmuseum für Kunst- und Kulturgeschichte te Münster)

Opschrift: 'FRANCISCVS DEI GRATIA EPISCOPVS MONASTERIENSIS ET OSNABVRGENSIS ADMINISTRATOR MINDEN ME RESTITVI FECIT ANNO DOMINI 1547' (Frans bij de gratie Gods bisschop van Munster en Osnabrück, administrator van Minden, heeft mij opnieuw gemaakt in het jaar onzes Heren 1547). Op de flank van de klok bevindt zich het wapen van de opdrachtgever, de vorst-bisschop Franz von Waldeck, alsmede de letters 'f.m.e.o.e.m.a.' (Franciscus monasteriensis et Osnaburgensis episcopus Minden administrator) en het opschrift: 'ANTONI VANDER BORCH ME FECIT'.
Herkomst: Lambertikerker, Münster; inv.nr. M 63 LG 17.

Literatuur: Koldewij 1981-82, p. 604-05 en 616-17 (met vermelding van overige literatuur).

De klok werd in 1547 in opdracht van de vorst-bisschop van Münster, Franz von Waldeck, voor de Lambertikirche te Münster gegoten. De bovenrand is versierd met een fraai renaissance fries dat samengesteld is uit twaalf, zich steeds herhalende motieven. Elk motief bestaat uit een naar links kijkende gebaarde mannenkop met een deel van zijn schouder, gevat in een rond medaillon, geflankeerd door een in een krul eindigende hoorn, waaruit takken met bladeren steken die eindigen in een zware C-krul. Deze motieven zijn zodanig tot een fries verwerkt, dat telkens de 'ruggen' van de C-krullen elkaar raken. Onder dit fries is de hierboven vermelde Latijnse tekst aangebracht, die begint en eindigt met een engelenkopje. Aan de onderzijde wordt hij begrensd door een lijst van afhangende acanthusbladeren. Daaronder volgt de rij woorden die vermelden dat Antoni de Borch de maker van de klok is. Tussen deze woorden zijn eveneens engelenkopjes geplaatst.

Het renaissance karakter van het fries komt behalve in de ranken ook tot uitdrukking in de afbeelding van de kop. Vele Duitse graveurs vervaardigden prenten met rijen koppen van Romeinse keizers en andere potentaten, die in de diverse modelboeken die de vaklieden ten dienste stonden werden overgenomen. Zij maakten de matrijzen met behulp waarvan de motieven werden gevormd.

De klok, die beschadigd is, werd in de volksmond de 'Jampel' genoemd.

B.D.

193.1-2

Meester I.C., Oudewater

Twee stadskannen van Woerden, 1542

Tin, hoogte 60 cm, diameter voet 23 cm
Museum 't Oude Raethuys, Woerden

In het deksel zijn twee merken geslagen, het stadskeur, tevens wapen van Oudewater (een toren met uitkomende leeuw) en de initialen van de tinnegieter 'IC'. Er ontbreken schildjes met het wapen van Woerden.

Herkomst: Stadhuis, Woerden.

Literatuur: Lunsingh Scheurleer 1946, p. 15-21; cat.tent. Delft 1950, nr. 307; Dubbe 1978, p. 196, afb. 88.

Het kantige karakter van de zwaar geprofileerde gotische stadskannen heeft hier plaats gemaakt voor een bolvormig kanlichaam, dat vloeiend over-

194

's-Hertogenbosch

Wijnpint (van Willem van Oranje),

ca. 1558 (?)

Tin, hoogte 16,8 cm, diameter bodem
12,3 cmIllustre Lieve Vrouwebroederschap,
's-Hertogenbosch

Gemerkt met de boom, het wapen van 's-Hertogenbosch.

Opschrift op deksel: 'HEER WILLEM VAN NASSOV. PRINCE VAN ORANGE GRAVE VAN NASSOV. HEER VAN BREDA Ec. GOUVERNEUR VAN HOLLANT SEELANT FRISLANT Ec.'

Op het deksel het wapen van Willem van Oranje, omhangen met de keten van de Orde van het Gulden Vlies.

Herkomst: waarschijnlijk gelegateerd door Willem van Oranje.**Literatuur:** Azijnman 1918-19, p. 20-23; cat.tent. 's-Gravenhage 1925, p. 23, nr. 61; Van Dijk 1973, p. 302-04; Kooiman 1984, p. 37-43; Koldeweyj/Srijbosch 1985, p. 128-132.

Het gedrongen balustervormige kanlichaam rust op een geknikte voetplint. In het gewelfde deksel is de bovenvermelde tekst 'gestoken', terwijl het midden van het deksel het prinselijk wapen, omhangen met de keten van de Orde van het Gulden Vlies, in renaissance stijl is gegraveerd. Het deksel is met een tweekakig scharnier aan het oor en daarmee aan de kan verbonden. Om de boord van de kan zijn enige ringen aangebracht. De duimrust bestaat uit twee eikeltjes.

Dit gedrongen kannetje is van het type, dat speciaal in Den Bosch veel werd vervaardigd en daarom ook 'Bossche kan' wordt genoemd.¹

193

gaat in de hals met uitkragend boord; om de hals en boord profielen. Op het gewelfde deksel is bij wijze van knop een omgewend draakje aangebracht. De kannen hebben een tweekakig scharnier waarmee het deksel aan het oor is verbonden, en een duimrust bestaande uit twee eikeltjes.¹

In de stadsrekening van 1542-43 is omtrent de kannen aangetekend: 'Gegeven om die stede wijnkannen, wegende XXXVIII pond ende een half, 't pondt vier stuvers; noch voert fatsoen ofte maken van den vorm XXV stuver; die knecht die deze kannen van Oudewater hier quam drage II stuvers een oort; van de scildekens op die kannen te stoffen vier stuvers facit VIII gulden IX stuvers en een oort.'²

Uit deze post valt op te maken, dat er schildjes, die mogelijk waren verguld, met het wapen van Woerden op de kannen waren bevestigd. De schildjes zijn echter verdwenen, maar de plaats waar ze hebben vastgezet is nog te onderkennen. Ook blijkt uit de rekening dat de kannen door een tinnegieter uit Oudewater werden gegoten.

Stadskannen werden bij officiële plechtigheden ten stadhuize gebruikt. Ook werd personen, die zich voor de stad verdienstelijk hadden gemaakt, in deze kannen wel wijn aangeboden.³

B.D.

¹ Dubbe 1978, p. 196, afb. 88.

² Gemeente Archief Woerden, rekening 1529-50, kast 6, nr. 3, Allerheiligen 1542, fo. 14.

³ Dubbe 1978, p. 187-88.

Iedere zwanenbroeder (de naam waarmee leden der Zwanenbroederschap of Illustre Lieve Vrouwebroederschap worden aangeduid) bezat eertijds een eigen kan, die hij bij zijn intrede in de broederschap kocht en die na zijn dood eigendom van de confrerie werd. Van alle kannen die in de loop der tijd op deze wijze werden verkregen zijn er achttien bewaard gebleven. In het verleden werden er dikwijls kannen verkocht of omgesmolten.² Het jaar van vervaardiging van de onderhavige kan staat niet vast. De aankoop ervan is ook niet in de rekeningen der broederschap terug te vinden, zodat moet worden aangenomen dat de prins zelf met de tinnegieter heeft afgerekend. De eerste kennismaking van Willem van Oranje met de Zwanenbroederschap dateert van 1556. Mogelijk verkreeg hij in dat jaar het lidmaatschap.³ Aangezien hij eerst in 1558 tot gouverneur van Holland, Zeeland en Friesland werd benoemd, moet de aankoop van de tinnen kan in of na dat jaar hebben plaatsgevonden. Mogelijk gebeurde dat in 1562 toen de prins 'vriendelicken gefestineert ende onthaelt' werd.⁴ Waarschijnlijk werd het mooie graveerwerk verricht door de Bossche zilversmid Erasmus van Houwelingen,⁵ van wie bekend is dat hij omstreeks die periode een aantal kannen van wapens en deviezen voorzag.⁶

B.D.

¹ Dubbe 1978, p. 215.

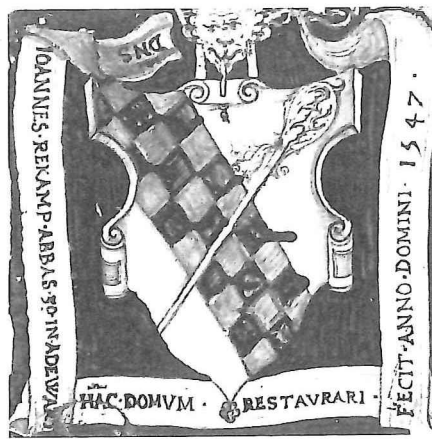
² Van Dijck 1973, p. 295.

³ Ibidem, p. 302.

⁴ Ibidem.

⁵ Koldewey/Strijbosch 1985, p. 44. Van Houwelingen was te 's-Hertogenbosch werkzaam van 1549-81.

⁶ Ibidem, p. 129-30.

196 Zie deel I, afb. 169.

195
Noordelijke Nederlanden
Zoutvaatje, 2de helft 16de eeuw
Tin, hoogte 9 cm, diameter voet 5 cm
Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam

Herkomst: coll. A.J.G. Verster; inv. nr. OM 152.
Literatuur: cat.tent. Delft 1950 p. 141, nr. 342; Verster 1954, afb. 60; cat.tent. Rotterdam 1954, p. 40, nr. 152; cat. tent. Rotterdam 1976, p. 33, nr. 10; Dubbe 1978, p. 227, fig. 124.

Het zoutvaatje onderscheidt zich van gotische exemplaren door de ornamentrandjes, de baluster op het gewelfde deksel en het tweekakige, meer stevigheid biedende scharnier. Het zich naar boven verwijzende vaatje rust op een standing. Onderaan langs de platte rand bevindt zich een ornamentrandje, bestaande uit een rij aaneengeschakelde cirkeltjes, dat herhaald is op de rand van het gewelfde deksel.

Zoutvaatjes vindt men op vele vijftiende- en zestiende-eeuwse schilderijen met bijbelse maaltijden, niet slechts omdat ze tot het geijkte tafelgerei behoren maar ook omdat de inhoud ervan symbolische betekenis had. Zo treft men ze vaak aan op voorstellingen van het laatste avondmaal (zie cat. 209). Jezus noemde de discipelen 'het zout der aarde' (Mattheüs 5:13). Ook gold zout als symbool van de wijsheid en werden er eigenschappen als duurzaamheid en scherpzinnigheid aan toegekend.

B.D.

196
Antwerpen
Twee tegels met de wapens van Johannes Rekamp en van de abdij Aduard, 1547
Aardewerk, bedekt met tinglazuur en beschilderd in blauw, oranje, groen en geel, 16,9 x 16,5 x 2,1 cm
Groninger Museum, Groningen

Beide tegels dragen het opschrift: 'D.N.S. IOANNES.REKAMP.ABBAS.30.IN.ADEWART.HAC.DOMVM.RESTAVRARI.FECIT.ANNO.DOMINI.1547' (Heer Johannes Rekamp, 30ste abt van Aduard, heeft dit huis later restaureren in het jaar onzes Heren 1547).

Herkomst: voormalig refugium van het klooster Aduard aan de Munnekeholm in de stad Groningen, het latere Aduarder Gasthuis; bruikleen van de voogden van het Aduarder Gasthuis 1892; inv.nr. 529.

Literatuur: Neurdenburg 1922, p. 170-78, met afb.; Rackham 1926, p. 83 en 85, pl. 20; cat.tent. Leeuwarden 1971-72, p. 9, 60-61, nr. 78; Korf 1976-77, p. 343, afb. 2-3; Korf 1979, p. 57, afb. 71-72; Korf 1981, p. 69-70, afb. 39-40.

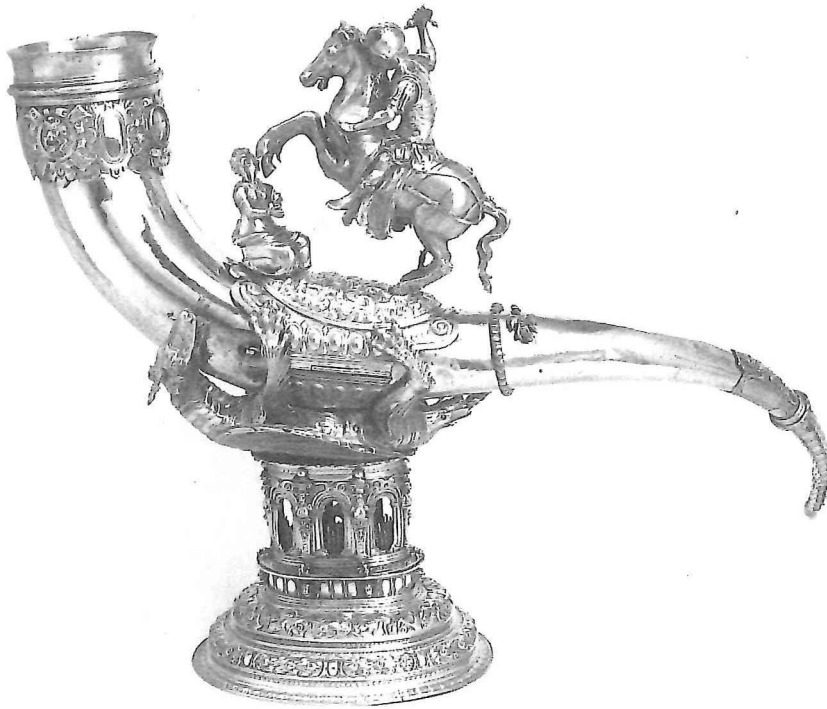

De tegels vormen een prachtig voorbeeld van elders geplaatste bestellingen, toen in de Noordelijke Nederlanden nog geen kleurige tegels vervaardigd werden. Op de linkertegel staat het wapen van de cisterciënzerabdij van Aduard, op de rechtertegel het wapen van Johannes Rekamp, de dertigste abt van Aduard. Volgens het — op beide tegels gelijklopende — opschrift zijn zij in het refugium van de abdij in Groningen aangebracht ter herinnering aan een restauratie door de abt Rekamp in 1547. Ook een poortje, afkomstig van het refugium, nu eveneens in het museum te Groningen, draagt deze wapens en het jaartal 1547. De tegels zullen waarschijnlijk kort na deze restauratie zijn aangebracht, mogelijk nog voor het overlijden van de abt in 1549. Het is zeer waarschijnlijk, dat zij in Antwerpen zijn vervaardigd, waar reeds in het begin van de zestiende eeuw Italiaanse pottenbakkers zich gevestigd hadden, zoals Guido di Savino uit Castel Durante, die zich na zijn huwelijk Guido Andries noemde. Zijn zonen vestigden zich later in Portugal, Engeland (Norwich, Londen) en de Noordelijke Nederlanden (Middelburg). Verondersteld is dat de Groningse tegels in de werkplaats van Guido Andries vervaardigd zijn, daar de leeuwepok verwant zou zijn aan die op een 1544 gedateerde tegel in het Museum het Vleeshuis te Antwerpen, die is gevonden op de plaats waar deze bakkerij gevestigd was.¹ De gelijkenis is echter te oppervlakkig om daaruit conclusies te kunnen trekken. Er waren ook nog andere ateliers, zoals dat van Pieter Frans van Venedigen, die volgens een contract van 1532 de vloertegels voor de abdijkerk van Herckenrode leverde. Een aan deze vloertegels zeer verwant vloerfragment met het wapen van een lid van de familie de Montmorency is in het bezit van het Rijksmuseum. Toeschrijving van dit vloerfragment aan het atelier van Masseot Abaquesne te Rouen is nergens op gegrond.² Het gedocumenteerde werk van dit Rouaanse atelier is heel anders van karakter.

¹ Neurdenburg 1922, p. 170-78; Korf 1981, afb. 38.

² Korf 1976-77, afb. 9 en 17.

268 Zie deel I, afb. 223.

in gouden of zilveren voorwerpen verwerkt. In Italië heerste deze mode veel minder. Daar kwam het juist vaak voor, dat voortbrengselen van de natuur in andere materialen werden nagebootst om daarna van een kostbare montuur te worden voorzien. Beroemd zijn de vele vaatwerken van halfedelsteen in de vorm van schelpen. Wellicht is bij de St.-Jorishoorn voor deze oplossing gekozen teneinde de eenheid niet door een vreemd materiaal te verstoren.

De rand langs de mond van de hoorn is de enige plaats, waar elementen van de rolwerkstijl zijn toegepast, echter in een beheerste, aan het klassicistische hoofdgegeven aangepaste versie (afb. 268a). Het uit de Zuidelijke Nederlanden afkomstige grillige manierisme is hier ingetoomd; het verstoort het statische karakter van het voorwerp niet. Daarmee is de drinkhoorn een vroeg en belangrijk voorbeeld in zilver van die evenwichtige vermening van vroege en late renaissance elementen, die nog tot ver in de zeventiende eeuw vele gebouwen, interieurs en voorwerpen zou blijven kenmerken. R.J.B.

¹ Het schilderij van 1648 bevindt zich in het Rijksmuseum (bruikleen van de Stad Amsterdam), dat van 1656 in het Amsterdams Historisch Museum (cat. Amsterdam 1976, p. 268-69, inv.nr. C 2 en C 624).

² Deze keten, die waarschijnlijk uit het eerste kwart van de zestiende eeuw dateert, bevindt zich in het Amsterdams Historisch Museum; cat.tent. Amsterdam 1984-85, nr. 5.

269.1-2
Meester W.A.
Twee stadskannen van Hoorn,
3de kwart 16de eeuw
Tin, hoogte 84 cm
Westfries Museum, Hoorn

Gemerkt met de gekroonde roos met in de kroon de letters 'W.A.' Op de buik is het wapen van Hoorn gegraveerd.

Herkomst: stadhuis te Hoorn; inv.nr. H 396a en b.

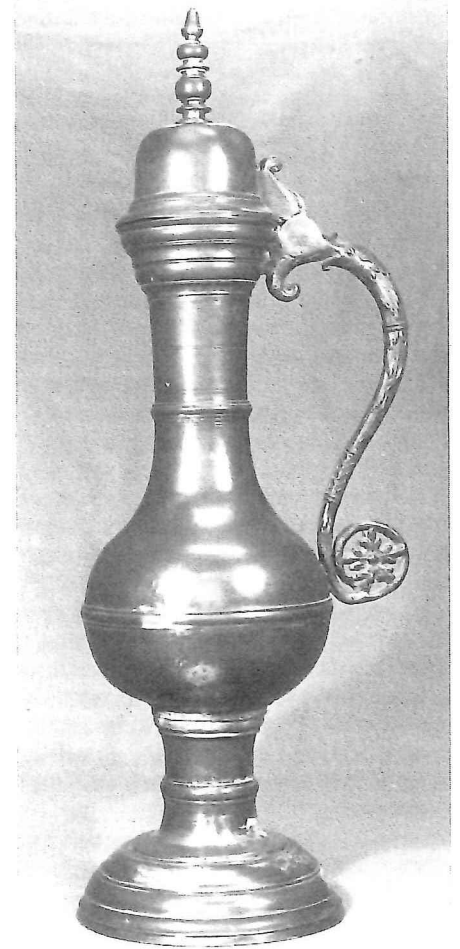
Literatuur: cat.tent. Delft 1950, nr. 305; Dubbe 1978, p. 189 en 195, afb. 89.

Vergeleken met de stadskan van Nijmegen hebben deze kannen, in het bijzonder voor wat de hoofdvorm betreft, veel meer een renaissance karakter. De gewelfde en geprofileerde voet gaat over in een schacht met profiel. Daarop rust het bolvormig lichaam, om het midden waarvan een fors profiel is aangebracht. Het lichaam gaat over in een lange slanke hals, die zich aan de bovenkant verwijdt. Op de hals rust een hoog deksel in de vorm van een zestiende-eeuwse hoed. Het deksel wordt bekroond door een 'pilaertje'. Het oor heeft de vorm van een langgerekte dolfin en heeft versieringen in reliëf van onder andere acanthusbladeren en ruitjes. De staart eindigt in een vijfpuntig bladornament.

B.D.

268a Details van de mondrand.

269

275

schoonzoon van meester Henrick, Thomas Both (ca. 1530-1593).³ De laatste was een tijdgenoot en medeburger van Berent van laersvelt. Beiden behoorden zij tot de aanzienlijke burgerij. Reeds in de vijftiende eeuw maakten leden van de familie Both deel uit van het stadsbestuur en waren zij ouderman van een van de gilden. Verwantschap tussen het ornament van deze tafelbel en dat van de klokken van genoemde meesters kan niet worden vastgesteld. Daarom lijkt een toeschrijving aan een van beide gieters vooralsnog niet mogelijk. De naturalistische weergave van de dieren en hun plaatsing op de mantel van het belletje staan geheel op zichzelf en wijken sterk af van de gebruikelijke decoratie van de minder zeldzame Zuidnederlandse bellen. Mogelijk kan in het motief een verkapt toespeling gezien worden op het toenemend verzet tegen de Spaanse overheersing: de Hollandse leeuw zich verwerend tegen de Habsburgse adelaars. In dit verband krijgt ook het reformatorisch aandoende randschrift 'Niet sonder Godt' een bijzondere betekenis. Daarmee zou het goed gegoten tafelschelletje ook van historisch belang zijn.
B.D.

¹ Gemeente Archief Utrecht, oorkonde 1151 en 1289.

² Koldewey 1981-82, p. 601-02.

³ Fehrmann/Besemer 1963, p. 193-95.

276

**Toegeschreven aan Pieter Jansz.,
Leiden**
Schotel, ca. 1550-70
Tin, diameter 42,6 cm
**Stedelijk Museum 'De Lakenhal',
Leiden**

Gemerkt met gekroonde roos met in het hart de letter 'P' (het merk van de tinnegieter) en het eigendomsmerk van de familie Van der Laan: een

276

wapen in blauw met een zilver keper vergezeld van drie zilveren tonnetjes, spon en hoepels van goud, geflankeerd door de letters 'C' en 'B'.

Herkomst: in januari 1968 gevonden te Leiden op het emplacement van de Nederlandse Spoorwegen, samen met een groot aantal andere schotels, verpakt in een mand; inv.nr. 7482.

Literatuur: Moerman 1978, p. 69-80; Dubbe 1978, p. 220-23.

Deze schotel behoort tot een groot tinnen servies (48 stuks), dat heeft toebehoord aan Cornelis van der Laen en Beatrix van Montfoort, die omstreeks 1550 in Leiden in het huwelijk traden. Dit betreffende exclusieve serviesgoed is gebruikt in het Leidse milieu dat Lucas van Leyden en Aertgen van Leyden belangrijke opdrachten heeft gegeven (zie cat. 38 en 208).

Mogelijk werd dit in een rietmand verborgen servies begraven tijdens het beleg van Leiden in 1573-74; het werd pas onlangs herontdekt. Op een aantal schotels uit deze vondst is het alliantiewapen Van Montfoort-Boelens gestempeld, terwijl één schotel zowel het wapen van de familie Van der Laen als dat van de familie Van Montfoort-Boelens draagt. Hieruit kan worden afgeleid, dat alle gevonden schotels bij elkaar behoren en van één familie afkomstig zijn. De letters 'C' en 'B' hebben, naar mag worden aangenomen, betrekking op Cornelis van de Laen (gestorven te Lisse ca. 1595) en Beatrix van Montfoort, dochter van Jacob Florisz. van Montfoort en Dirckje Dirck Boelensdr. (de opdrachtgevers van cat. 208).

Het roosmerk is een kwaliteitsmerk voor fijn tin, dat ca. 1540 via Antwerpen ook in de Noordelijke Nederlanden in gebruik kwam. Het op de schotel gestempelde merk vertegenwoordigt het vroegste type en zal in de jaren 1550-70 zijn geslagen. De in het hart van de roos aangebrachte letter 'P' is het merk van de tinnegieter. Mogelijk heeft dit merk betrekking op Pieter Jansz., die in 1592 in het Leidse rapport *Nopen de tinne* genoemd wordt als wonende 'inde kelder, geweest zijnde een tinnegieter'. Het stuk is een voorbeeld van het type schotel, dat nog tot ver in de zestiende eeuw werd gegoten. De vrij brede, enigszins holle rand en de licht gewelfde bodem doen denken aan gotische exemplaren.
B.D.

277

Noordelijke Nederlanden
Pijpkan, ca. 1570-80
Tin, hoogte 19 cm
Collectie dr. ir. F.J. Philips, Eindhoven

277

In het deksel gekeurd met een onleesbaar roosmerk. Zowel in de bodem als in het deksel is een onduidelijk wapenschildje geslagen, dat volgens sommigen drie adelaars draagt, maar ook wel het wapen van Haarlem zou kunnen voorstellen. Op de hals zijn twee ijkmerken geslagen met respectievelijk de getallen '95' en '98', terwijl boven het laatste getal een '0' staat.

Herkomst: inv.nr. 56.

Literatuur: cat.tent. Delft 1950, p. 90, nr. 130; cat.tent. Laren 1965, p. 35, nr. 72; Dubbe 1978, p. 226, afb. 117; Philips/Dubbe 1983, p. 50-51, nr. 56.

De kan heeft een hoge concave voetplint met standing. Het afgeplatte balustervormige lichaam gaat over in een hals met uitkragende boord. Aan het kanlichaam is een zeskantige tuit met sneb bevestigd, die aan de bovenzijde is afgesloten door een klepje met haakvormige duimrust. De kan heeft een gewelfde deksel, een tweekakig scharnier en een haakvormige duimrust; in de boord een pegel. De getallen 95 en 98 duiden erop, dat de kan een maatkan is, die in de jaren 1595 en 1598 werd geijkt door de stadsijker.

Dit type kan werd in de negentiende eeuw 'Jan Steenkan' genoemd, omdat deze schilder dit type vaak afbeeldde. In de zestiende eeuw echter noemde men deze kannen 'swanenhals', vanwege de gelijkenis met de statige hals van de zwaan, of 'pijpkant'. De latere Jan Steenkannen hebben een wat lagere en meer concave voetplint.
B.D.

278

Noordelijke Nederlanden
Messeheft, ca. 1580
**Geelkoper, sporen van verguldsel,
lengte 7,9 cm.**
Particuliere collectie, Amsterdam

Opschriften op voorkant: 'SELDEN WIS IS MIN [...] / AWYS [=zot, onwijs] ALVAT ICK VIN [...]'. op achterkant: 'TIS VOER DIE VEET [...] / [...] IS [...]'. Sporen van verguldsel tonen aan dat het heft verguld is geweest. Het lemmet is verloren gegaan. Aan de achterzijde is op de tweede regel van de spreuk links van het woordje 'is' een gegraveerde uitgestrekte hand zichtbaar en rechts een hart (?).
Herkomst: recente bodemvondst in Amsterdam.

In de ornamentkunst van de zestiende eeuw is de herme een veel gebruikt motief. Ook dit heft is uitgevoerd in de vorm van een herme, een vrouwenbuste op een omgekeerd piramidaal voetstuk. Zij heeft de rechterhand, waarmee zij een druiventros vasthoudt op de rug gelegd, terwijl de linkerarm voor het midden gehouden wordt. Onder de halff-